

Дубравка Стајић

Жарко Јовановић: ВАЉЕВО ПОД ОКУПАЦИЈОМ 1941-1944

Београд, 2001. Стр. 287.

Историчар Жарко Јовановић, научни саветник и директор Института за новију историју Србије, дуго година бавио се проблемима развоја села између два светска рата, партизанским покретом, равнорским покретом Драже Михаиловића. Најновије монографије које је објавио у току 2001. године су: *Неостварени райни циљеви Драже Михаиловића у Србији 1941-1945.* и *Колаборација у Србији 1941-1945* (зборник грађе и докумената са коментарима).

Протекла деценија довела је у питање многе оцене и закључке историчара о периоду окупације и карактеру Другог светског рата на тлу некадашње Југославије. Те оцене кретале су се у оквирима идеолошких оцена победника, са појединим критичким преиспитивањима. Но, могућности да се мемоари и грађа из пера емиграната који су били активни учесници борбе на страни Драже Михаиловића, Љотића и других објаве и учине доступним у Србији, обавезују на већу објективност и историјску дистанцу у правом смислу те речи. Једина вредност која се може сматрати необоривом је однос према окупационим властима и њиховој владавини у Југославији. Свестан свега наведеног аутор је истражио практично све архиве у којима има грађе о Ваљеву, секундарне изворе – мемоаре, објављене монографије, зборнике радова са научних скупова, чланке у периодици. Применио је и метод интервјуа, да би од старих становника Ваљева који су преживели окупацију прикупио што веродостојније податке о периоду од 1941. до 1944. године. Аутор је користио архивску грађу Војноисторијског института, Архива Југославије, Архива Србије, Архива СУП-а Србије, Архива Босне и Херцеговине, Архива ЦК СКЈ, Историјског архива Београда, Међуопштинског архива Ваљева, архива Шапца, Ужица. Међу значајнијим коришћеним књигама издвајамо: др Марија Исаиловић: *Ваљево и околна области у средњем веку* (Ваљево, 1989), мр Мирослав Перишић: *Ваљево град у Србији крајем 19. века* (Ваљево, 1997), *Ваљево 1941-1945* (Зборник са научног скупа, Ваљево 1996), Боривоје Карапантић: *Грађански рат у Србији 1941-1945* (Кливленд, Охајо, САД, 1958.) Радоје и Живан Кнежевић: *Слобода или смрт* (Сијетл, САД), Бранко Латас, Милован

Целебидић: *Четири окрети Драже Михаиловића 1941-1945* (Београд, 1979), Драгојло Дудић: *Дневник* (1957), Милош Минић: *Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945* (Нови Сад, 1993).

Аутор је дозволио да документи говоре више од његових оцена, што омогућава читаоцу да сагледа сложеност односа у периоду окупације, који су истовремено били и антифашистичка борба и грађански рат у Србији. Студију сачињавају поглавља: „Окупација“, „Пролеће и лето прве ратне године“, „Ваљевска јесен 1941. године“, „Свакодневница и рат – друштвени живот Ваљева 1942“, „Трећа ратна година“, „Уморни град“, „Ослобођење“. Као град у западној Србији који није спаљен, и у коме су сви догађаји текли континуирано, Ваљево је добар пример на коме се могу сагледати основни историјски проблеми којима се аутор бави. Основно питање је сукоб комуниста са националистичким снагама – Љотићем, Калабићем и снагама Драже Михаиловића, уз јасну слику колаборације са немачким окупационим властима. Политичке поделе међу становништвом биле су веома јасне током 30-их година, окупација их је претворила у покретач оружаног сукоба. Окупациона власт је то добро искористила, штедећи сопствену живу силу и наоружање на рачун унутрашњег српског обрачуна. Други део окупационе стварности је организација живота и рада у граду, коју су обављале градске власти. Географски и стратешки положај града одредио је његову судбину у току Другог светског рата, о чему Жарко Јовановић каже: „Ваљево, као административни, привредни, културни и политички центар у делу западне Србије у периоду између два светска рата, окупацијом априла 1941. године, доспело је у центар пажње немачких окупационих снага“ (стр. 7).

Већ у понашању актера априлског слома Југославије 1941. године виде се две војно-психолошке позиције: хаос и дезорганизација војске и бекство краља Петра II Крађорђевића и министара који су прошли кроз Ваљево на путу до Јадранске обале супротни су решености народа у Ваљеву да се бори против окупатора, сећајући се победа на Церу и Суворору. Но, слом априлске војске о капитулација државе били су плански припремани: „Многи су у војним јединицама добили погрешне распореде, док су петоколонашки ширили разне дезинформације. У бројним сећањима учесника тих догађаја забележено је да у артиљерци мобилисани за болничаре, митраљесци у комору и др. Многи су упућивани у непостојеће јединице“ (стр. 19).

Окупација је започела пљачком, реквирирањем станова за потребе немачких војника и официра. У граду који је маја 1941. имао нешто преко 10.000 становника, било је 5.000 немачких војника. Организација власти под окупацијом имала је за циљ пацификацију становништва, спречавање било каквог отпора и обезбеђење потреба и циљева окупационе власти. Предратна организација власти је поново успостављена, уз појачану жандармерију и реорганизацију општинских власти на широј територији града. У току рата још једна реорганизација власти била је у 1943. години.

Приоритетни задатак цивилних власти под окупацијом био је реквизиција хране за немачке војнике, док је војна власт одржавала мир и безбедност, припремљена за сукоб са онима које је називала „комунистичким бандама“. Оку-

патор је низом уредби регулисао рад привреде, исхрану и школство, истовремено уводећи пропаганду и цензуру у области штампе, радија и забавног живота. У тоталитарном поретку није могуће изоловање било ког сегмента живота од деловања поретка, па су играчи фудбалског клуба „Будућност“ из Ваљева, већином чланови Комунистичке партије или њени симпатизери, у току рата хапшени. Други фудбалски клуб „Трговачки“ окупљао је љотићевску омладину, док је „Ваљевски спротски клуб“ окупљао присталице четничког покрета. Чланови Љотићеве организације „Збор“ одмах су ушли у нове органе власти. Аутор је уложио огроман напор да из несређене архивске грађе Историјског архива у Ваљеву реконструише драгоцене, досад заобилажени део окупационе стварности, а то су седнице општинских органа власти и њихове одлуке које се односе на организацију живота у граду: снабдевање грађана животним намирницама, мере против шпекуланата, решавање комуналних проблема (водовод, осветљење). Аутор истиче: током 1941. године „Ради боље снабдевености градске пијаце, градске власти су стимулисале земљораднике да засеју што више поврћа, малине, шљива“ (стр. 41). Градска власт је организовала и исплаћивала социјалну помоћ, чији су корисници били све бројнији уколико се ближио крај рата, а све залихе су биле исцрпљиване за потребе окупатора. Цифре које наводи аутор, показују да је број грла стоке које је град морао да преда сваког месеца као „нарезано месо“, заиста велики, док су грађани од 1943. године надаље добијали два пута недељно по 200 грама меса по члану породице.

Документи са нижу хронолошки, доказујући не само непомирљив сукоб националистичких снага са партизанима, већ и отворене сукобе између четника Николе Калабића и Драже Михаиловића међусобно, као и са припадницима Љотићевог „Збора“. Историје појединих ваљевских породица указују на сву трагичност грађанског рата пренету на лични план – као у бројним случајевима где је један син био у партизанима, а други у четницима.

После партизанске опсаде Ваљева у јесен 1941. године, уз велики број рањених и погинулих Немаца и љотићеваца, дошло је до првих масовних стрељања и бруталне одмазде над цивилним становништвом, ухапшеним партизанцима и таоцима доведеним из других логора (шабачког, на пример). Провале чланова КПЈ и СКОЈ-а крајем 1942. и у периоду децембар 1943 – фебруар 1944. такође су одвеле многе Ваљевце у смрт у логорима на Бањици и у Немачкој, или на принудни рад у логор у Смедеревској Паланци. Аутор избегава идеолошке квалификације, пушта учеснике догађаја – официре, обавештајце, председнике ваљевске општине, омладинце и сељаке, да сами износе своје ставове и емоције. Навешћемо један мало познат исказ сељака из околине Ваљева, после вешања комесара партизанског одреда, старог комунисте Стевана Филиповића у мају 1942. године: „Када сам се вратио за тезгу својим јабукама, њих више није било. Покупили су их ваљевски мангупи. То је био случај и са осталим сељачким производима. Нисам марио. Није ми више било ни до јабука, ни до трговине. Окренуо сам се и јако потиштен кренуо кући. Во-

зећи се једним коњским колима уз пут смо разговарали о ономе што се збило. Нас десетак у колима, скоро смо сви осуђовали то грозно вешање, учешће жандарма и полиције који су као Срби обесили Србина док су Немци стајали по страни и посматрали“ (стр. 149). Из књиге Жарка Јовановића види се и изузетна политичка активност жена – скојевки, као и припадница женске организације „Збора“, које се појединачно помињу. Њихова бројност и акције које су предузимале свакако доводе у питање стереотипно схватање о патријархалности српских жена у међуратном периоду. Стрелања, вешања и терор пред крај рата добијали су све бруталнији карактер – чак су и чланови поменутог фудбалског клуба „Будућност“ уочи утакмице у Лозници у јуну 1944. године били опкољени и претучени од групе локалних љотићеваца.

Када заврши читање студије *Ваљево под окупацијом 1941-1944*, читалац схвата да пред собом има дело које чини објективну и целовиту синтезу о Ваљевоу у том периоду. Истовремено, не може са остати равнодушан, јер се намеће једно шире питање: није ли време да достигнемо цивилизацијски ниво Шпаније и подигнемо заједнички споменик свим жртвама Другог светског рата и тиме затворимо историјску дилему да ли је то био ослободилачки или грађански рат – јер био је и једно и друго. Тиме би се психолошки, политички и морално отворио пут ка реформама друштва, у којима ће нови модели економског и културног развоја помоћи да Србија постепено остварује модернизацију. Заслуга историчара Жарка Јовановића је у синтетичкој обради периода о коме пише, али и у подстицању да се затвори један проблем који блокира процесе модернизације Србије.